

УДК 001.814.001.33"157/164":271.5 (4-11)(045)

ПАПАЗОВА АНЖЕЛА,

Мариупольський державний університет (Україна),
e-mail i-anzela@rambler.ru, ORCID 0000-0002-1384-8604

АКТОВІ ТА ДІЛОВОДНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОРДЕНУ ЄЗУЇТІВ У СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОМУ РЕГІОНІ в останній третині XVI - першій половині XVII ст.

У статті розглянуто інформативні можливості актових та діловодних документів з історії діяльності ордену єзуїтів у східнослов'янському регіоні в останній третині XVI - першій половині XVII ст. З'ясовано, що зазначені джерела є доволі об'єктивними та інформативними. Вони розкривають відносини єзуїтів та офіційних осіб держав, у яких вони працювали, членів Товариства Ісуса і приватних осіб. Вони дозволяють проаналізувати методи досягнення єзуїтами своїх цілей через інших осіб, свідчать про способи матеріального забезпечення домів ордену та прийоми місіонерської роботи. За допомогою державних актів та діловодної документації можна дізнатися про участь ордену в певних подіях, шляхи та способи поширення впливу єзуїтів у регіоні, про їх реальний вплив на державних діячів та суспільство.

Ключові слова: Товариство Ісуса; східнослов'янський регіон; актові та діловодні джерела.

Постановка проблеми. Діяльність ордену єзуїтів у східнослов'янському регіоні в останній третині XVI - першій половині XVII ст. викликає значний інтерес у зв'язку з активним процесом інтеграції України в загальноєвропейську спільноту та тими подіями в релігійній сфері, що сталися в Україні наприкінці 2018 р. Товариство Ісуса з кінця XVII ст. було провідником європейських цінностей в українській землі. Однак джерела, які висвітлюють проблему, дають уявлення про орден, його цілі, методи й результати діяльності, а тим більше про те, що найбільш важливо, - про вплив єзуїтів на історичний процес у регіоні, докладно не вивчені. Особливо це стосується сфери відносин єзуїтів з урядами тих держав, із якими вони співпрацювали чи намагалися співпрацювати в зазначений період. Тому так важливо розглянути інформативні можливості актових та діловодних джерел.

Аналіз досліджень і публікацій з проблеми. Джерела з теми діяльності ордену єзуїтів у східнослов'янському регіоні в останній третині XVI - першій половині XVII ст. вивчало не так багато дослідників, а предметом спеціального вивчення актові та діловодні документи із зазначеної проблеми майже зовсім не були. Дослідники лише використовували й коментували окремі джерела для підтвердження власних висновків, переважно не в повному обсязі. Є окремі поодинокі статті чи частини праць, що торкаються документів із певної частини регіону, сфери роботи Товариства чи джерельної бази з діяльності ордену єзуїтів у цілому (Блинова, 2002: 15-23; Опря, 2009: 134-135; Шевченко, 2005: 14-15; Папазова, 2016: 65-69). Тому всебічний аналіз актових та діловодних документів може починатися з висвітлення їхніх інформативних можливостей.

Мета статті - проаналізувати інформативні можливості актових та діловодних документів щодо історії діяльності ордену єзуїтів у східнослов'янському регіоні в останній третині XVI - першій половині XVII ст.

Виклад основного матеріалу. Найбільш важливіми серед усіх джерел є актові та діловодні документи, які належали урядам держав східнослов'янського регіону: Речі Посполитої й Московського царства. Джерелами цієї категорії є такі підгрупи: королівські й царські акти, документи державних установ і відомств, документи державних діячів, діловодна документація, судово-слідчі джерела та джерела фінансово-економічного призначення.

Королівські акти уряду Речі Посполитої дозволяють довідатися, як і які дома створив орден, яке матеріальне забезпечення їм надавалося з королівської скарбниці. Наприклад, спеціальною грамотою король Стефан Баторій 8 листопада 1583 року подарував полоцьким єзуїтам кілька сіл (Ігуменово, Копоровичи і Мотиріно), наказавши дисненському підстарості Островському віддати їм ці села (*Белоруссия в эпоху феодализма, 1959: 160-161*). Привілей короля Владислава IV про передачу ордену Новгород-Сіверського Спаського монастиря й про заснування єзуїтського колегіуму, школи та костюлу в Новгород-Сіверському свідчить про те, як детально розписані дарування майна православного монастиря, наділення привілеями та звільнення від сплати податків. До того ж був відданий наказ шляхтичам та старості міста бути прихильними до єзуїтів, а православним заборонено мати інші школи, де б навчали латиною, "як перепону названим отцям єзуїтам і школам їх" (*Воссоединение Украины с Россией, 1953: 150-151*). Ці документи свідчать про велику прихильність королів Речі Посполитої до ордену. Вони дають змогу зрозуміти релігійну політику королів у краї, дізнатися про матеріальне забезпечення єзуїтів та наділення привілеями, а також певним чином розкривають ставлення королів та ордену до православного населення регіону.

Королівські грамоти показують ставлення владних структур і ступінь їхньої участі в підтримці унії католиць-

кої й православної церков, тобто, у тому числі, підтримці діяльності єзуїтів у справі унії. Наприклад, грамота короля Сигізмунда III від 18 травня 1592 року хвалить єпископів, згодних з унією (Жукович, 1901: 98-99).

Королівські документи дають змогу робити висновки про становище ордену в країні, його вплив на королів. Це ілюструється королівською грамотою від 20 січня 1582 року, згідно з якою орден отримував маєтки на заснування єзуїтського колегіуму в Полоцьку (*Історія релігії в Україні, 1997: 175-176*) та королівською жалуваною грамотою полоцьким єзуїтам від 11 квітня 1584 року, що підтверджувала користування майном православних церков і монастирів, затверджувала поступку на королівські податки з людей церковних у королівську казну, також із воєвод та урядників, міської варті тощо (*Акты..., 1848: 284-286*). Документи доводять, що саме королі Речі Посполитої Стефан Баторій та Сигізмунд III були найбільш прихильними до ордену. Фонд 140 (ЦДІАУ) (Документи про католицькі монастирі, костьоли та окремі парафії на території Польщі, України, Білорусії і Литви) містить королівські привілеї, декрети, акти королівської комісії та інші документи про заснування монастиря й костюлу ордену єзуїтів у Львові та його фінансово-господарську діяльність, витяги земських і громадських актових книг 1603-1820 рр. щодо цього (ЦДІАУ. Ф.140. Оп. 1. Спр. 234. Арк. 1-29). Певним чином відомості з актових джерел допомагають зрозуміти методи впливу Товариства Ісуса на королів Речі Посполитої.

Документи уряду Московського царства щодо ордену пов'язані тільки з деякими епізодами його діяльності в державі в досліджуваній період. Це, насамперед, грамоти, інструкції, накази, розпорядження Івана IV Грозного, які стосуються зустрічі, забезпечення пересування папського посла єзуїта Антоніо Поссевіно, реалізації Ям-Запольського перемир'я й посередництва в цій справі Папи Римського та єзуїтів (*Памятники дипломатических отношений..., 1871: 15-21, 26-45, 94-140, 165-167, 182-185*). Зазначені документи розглядалися, зокрема, російськими дослідниками, проте переважно для вивчення історії Московської держави (*Годовикова, 1983: 6-13*). Однак вони є важливими джерелами для створення всебічного уявлення про діяльність ордену в Москві та всьому східнослов'янському регіоні.

Документи державних установ і відомств, документи державних діячів так само дають значну кількість фактів про орден. У документах провінційних сеймів Речі Посполитої є багато постанов щодо скарг і прохань православних (*Архив Юго-западной России... Ч. 2: Т. 1, 1861: 135, 181, 282, 378, 391*). Матеріали земельних сеймиків і загальнодержавного сейму у Варшаві про соціальне, національне та релігійне переслідування українського населення в Речі Посполитій після підписання унії свідчать про численні скарги православних. Проте артикули, ухвалені на віленському сеймику 30 грудня 1597 року (грудень 1596 року - березень 1597 року) містять згадку про скаргу на полоцьких єзуїтів за те, що на них не хочуть давати позовів (*Борьба Південно-Західної Русі..., 1988: 150*). Водночас запис у львівській гродській книзі містить декрет київського воєводи С. Жолкевського про визначення радою м. Львова земельних ділянок під єзуїтську колегію внаслідок втручання короля від 24 липня 1608 р. (*Борьба Південно-Західної Русі..., 1988: 192-194*). Ці документи певним чином розкривають методи впливу єзуїтів на державних діячів, способи досягнення ордену своїх цілей, містять відомості про майно Товариства Ісуса в м. Львові.

Окремо слід виділити документи Війська Запорозького, зокрема акти Богдана Хмельницького. Проект угоди Б. Хмельницького з польськими комісарами від (14) 24 лютого 1649 року (м. Переяслав) містить умову про єзуїтів: мають бути виключені з держави. Вимоги Янові Казимиру й польському уряду про умови замирення (14) 24 лютого 1649 року (м. Переяслав) містять згоду на існування в Києві всіх монастирів і костюлів, але без єзуїтів. Запорожці мотивували це тим, що київський воєвода запросив єзуїтів до Києва на зло православним школам, а це призвело до великої колотнечі. З табору Війська Запорозького під м. Зборовом 7 серпня 1649 року королю Янові Казимиру було передано вимогу заборонити єзуїтам у Києві й інших українських містах діставати матеріальні кошти, адже від ченців і релігії починаються незгоди й порушення спокою (*Універсали Богдана Хмельницького..., 1998: 47, 52, 55*). Ці документи дуже важливі для розуміння релігійної політики Війська Запорозького щодо католицької церкви та ордену єзуїтів та наслідків цієї політики для ордену, а також уточнення причин Національно-визвольної війни в українських землях середини XVII ст.

Окрему групу джерел становлять діловодні документи, судово-слідчі джерела та джерела фінансово-економічного призначення. Це скарги на єзуїтів, передусім з боку православних, заповіти, застави, фундації й дарування ордену з боку духівництва, феодалів, королів.

Найбільш численні скарги на єзуїтів і вихованців їхніх колегіумів від православного населення. Найчастіше зустрічаються скарги з боку православного духівництва, зокрема, відомі скарги луцького духівництва (*Архив Юго-западной России... Ч. 1: Т. 6, 1883: 590-596, 680-683*). Конфлікт різних релігійних конфесій у регіоні був неминучий, але скарг на орден єзуїтів не так багато, як скарг на служителів католицької церкви взагалі (*Борьба Південно-Західної Русі..., 1988: 70-255*). Скарги єзуїтів на православних також трапляються серед зазначеного виду документів. Проте вони не настільки численні, як скарги православних на єзуїтів. Відома скарга полоцького єзуїта Яна Філіповського на всіх полоцьких схизматиків (*Теплова [сост.], Зуева [сост.], 1997: 437*). Зазначені документи дозволяють вивчити становище єзуїтських навчальних закладів і методи впливу членів Товариства, простежити відносини єзуїтів із місцевим населенням, зміни в їхньому характері в досліджуваній період.

Фінансовий стан ордену відображають документи майнового та фінансового характеру, але відокремити їх досить складно. Особливо це стосується купівель єзуїтів, що здебільшого відбувалися за допомогою інших осіб. Досить повну й достовірну інформацію надають документи купівель, одержання земельних ділянок, іншого майна через застави. Наприклад, купівля маєтку Почап у білоруських землях. У цих документах є відомості про будівництво костюлів, шкіль, аптек, лихварської діяльність. Головне значення цих документів у тім, що вони дозволяють охарактеризувати економічні позиції ордену, простежити процес формування великого земельного володіння єзуїтських домів (*Блинова, 1990: 10-11, 43, 66*).

Фінансово-економічне положення ордену розкривають заповіти, дарування, привілеї й фундації (забезпечення заснування певного дому ордену). Прикладами можуть служити привілеї єпископа М. Шишковського на заснування Луцького колегіуму від 9 лютого 1606 року, фундаційний акт католицького єпископа Б. Радошевського на заснування єзуїтського колегіуму у Фастові від 9 грудня 1622 р. (*Борьба Південно-Західної Русі..., 1988: 88, 233-234*), фундації Анни-Алоїзи Ходке-

вич на колегіум і костюл в Острозі (*Левицький: 25, 60*) та її ж привілей колегії єзуїтів на купівлю земельних ділянок у Ярославі 1653 р. (*ЦДІАУ, ф. 140, оп. 1, спр. 12, арк. 4*). Більшість документів майнового й фінансового характеру представлені різними видами дарувань. Ці документи не лише відображають кількість та види майна єзуїтів у регіоні, а певним чином висвітлюють способи отримання матеріального забезпечення домінуваному ордену.

Висновки

Отже, актови та діловодні документи Московського царства й Речі Посполитої різні за своїм значенням, характером, змістом. Вони розкривають багато аспектів діяльності ордену, цілі й методи роботи єзуїтів, характер взаємин і співробітництва політичних і релігійних структур суспільства, фінансово-економічний стан Товариства Ісуса в регіоні. Актови документи королівської влади Речі Посполитої про Товариство дозволяють виявити близькі цілі, дії й методи, спроби використовувати одне одного і співпрацювати. Однак Московське царство не мало в досліджуваній період загальних цілей із єзуїтами. Їхнє тривале співробітництво не відбулося. У зв'язку із цим документів російського уряду, що стосуються ордену, небагато, вони або носять в основному заборонний характер, або показують контакт Московського уряду з окремими членами ордену задля вирішення власних цілей. Документи уряду Речі Посполитої, навпаки, свідчать про допомогу ордену.

Документи вказаної групи є одними з найбільш об'єктивних, виражають інтереси ордену єзуїтів. Актови та діловодні документи також містять багато деталей важливих подій в історії Товариства Ісуса в регіоні. Особливо це стосується участі ордену (а значить і католицької церкви) у місцевих подіях, методів місіонерської роботи єзуїтів, які певним чином вплинули на політичну, освітню та релігійну ситуацію в регіоні. Тому є доволі перспективним детальне вивчення кожного актового та діловодного документу з історії діяльності ордену єзуїтів у східнослов'янському регіоні в останній третині XVI - першій половині XVII ст.

ВИКОРИСТАНІ ПОСИЛАННЯ

Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией: в 5 т. Санкт-Петербург, 1846-1853. Т. 3. 1848. 356 с.

Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 2: Т. 1: Постановления дворянских провинциальных сеймов в Юго-западной России. Киев: Университетская типография, 1861. 530 с.

Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 1: Т. 6: Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1322-1648 г.). 1883. 939 с.

Белоруссия в эпоху феодализма (сборник документов): в 4 т. Минск: Изд-во Академии наук БССР, 1959-1979. Т. 1. 1959. 516 с.

Блинова Т. Б. Иезуиты в Белоруссии (Их роль в организации образования и просвещения). Гродно: ГрГУ, 2002. 425 с.

Блинова Т. Б. Иезуиты в Белоруссии. Минск: Беларусь, 1990. 108 с.

Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X - поч. XVII ст.): 36. док-в і мат-в. Київ: Наукова думка, 1988. 288 с.

Воссоединение Украины с Россией. Документы и мате-

риалы. В 3 т. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1953. Том 1. 1620-1647 годы. 586 с.

Годовикова Л. Н. Вступительное слово. *Поссевино А. Сочинения о России XVI в.* / Пер., вступ ст. и коммент. Л. Н. Годовиковой. Москва: МГУ, 1983. С. 6-13.

Жукович П. Сеймовая борьба православного западно-русского дворянства с церковной унией (до 1609 г.). Санкт-Петербург, 1901. 609 с.

Історія релігії в Україні: в 10 томах. Т. 2. Київ: Укр. центр духовної культури, 1997. 376 с.

Левицький О. І. Єзуїтська преподобія: історичне оповідання. Вінніпег: Українська видавнича спілка Б. Р. В. 69 с.

Опрія А. В. Орден єзуїтів та його діяльність на українських землях у XVI - XVII ст. в сучасній українській історіографії. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка*. 2009. Т. 19. С. 134-140.

Памятники дипломатических отношений древней России с державами иностранными. Т. X. Памятники дипломатических сношений с папским двором и с итальянскими государствами (с 1580 по 1699 год.). Санкт-Петербург. Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1871. 928 с.

Папазова А. В. Класифікація історичних джерел з історії діяльності ордену єзуїтів у східнослов'янському регіоні в останній третині XVI - першій половині XVII ст. *Схід*. 2016. № 6 (146). С. 65-69. DOI: [https://doi.org/10.21847/1728-9343.2016.6\(146\).91526](https://doi.org/10.21847/1728-9343.2016.6(146).91526).

Унія в документах: сб. ст. / Сост. В. А. Теплова, З. И. Зуева. Минск: "Лучи Софии", 1997. 520 с.

Універсали Богдана Хмельницького. 1648-1657 / Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич; ред. кол. В. Смолій [та ін.]. Київ: Альтернативи, 1998. 383 с.+дод.

Центральний державний історичний архів України у Львові (ЦДІАУ), ф. 140, оп. 1, спр. 234, арк. 1-29.

Центральний державний історичний архів України у Львові (ЦДІАУ), ф. 140, оп. 1, спр. 12, арк. 4.

Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI - середини XVII ст. Львів: Свічадо, 2005. 340 с.

REFERENCES

Blinova, T.B. 2002. Jesuits in Belarus (Their role in organization of education and enlightenment), Grodno, GrGU Publishing, 425 p. (rus).

Oprya, A.V. 2009. The Society of Jesus and its activities in the territory of Ukraine in the XVI-XVII cent. in modern Ukrainian, in *Scientific papers issued by Kamyanets-Podilsky Ivan Ohienko National University*, Vol. 19, P. 134-140 (ukr).

Shevchenko, T. 2005. Jesuit teaching on the Ukrainian lands of the last quarter of 16th - the middle of the 17th centuries, Lviv, Svichado, 340 p. (ukr)

Papazova, A.V. 2016. The classification of historical sources on jesuit practices in the east slavic region in the late XVI - early XVII cent. *Skhid*. №6 (146), pp. 65-69. DOI: [https://doi.org/10.21847/1728-9343.2016.6\(146\).91526](https://doi.org/10.21847/1728-9343.2016.6(146).91526).

Belarus in the times of feudalism (collection of documents), in 4 v. (1959-1979), BSSR Academy of Sciences, Minsk, Vol. 1, 1959, 516 p. (rus).

The reunification of the Ukraine with Russia. Documents and materials, in 3 v. (1953), USSR Academy of Sciences, Moscow, Vol. 1. 1620-1647 years. 586 p. (rus).

Zhukovich, P.N. 1901. Seim fight of the Western Russian orthodox nobility against Church Union in 1609, Printing-house of Main Administration of Destinies. St. Petersburg, 609 p. (rus).

History of religion in Ukraine: in 10 volumes (1997), Vol. 2. Ukr. Center of the Spiritual culture, Kyiv, 376 p. (ukr).

Acts on the history of western Russia, collected and published by the Archaeological Commission, in 5 v. (1846-1853), Eduard Prac printing-house, St. Petersburg, Vol. 3, 1848: 284-286. (rus).

Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv, fond 140, opys 1, sprava 234, ark. 1-29 (ukr).

Monuments of diplomatic relations of ancient Russia with the powers of foreign. V. X. Monuments of diplomatic relations with the papal court and with the Italian states: (from 1580 to 1699). (1871), published by the Department of the Own E.I.V. Chancellery, St. Petersburg, 928 p. (rus).

Godovikova, L.N. 1983. Introduction, in *Possevino A. Essays on Russia, XVI cent.*, translation of introduction and footnotes by L.N. Godovikova, MSU, Moscow, P. 6-13 (rus).

South-East Russia Archive, issued by the temporary commission for investigating ancient acts, made up at Kyiv, Podilia and Volyn Governor-General. Part 2: Volume 1: Ordinances of noble provincial assembly in South-Eastern Russia (1861), University printing-house, Kyiv, 530 p. (rus).

Struggle of the South Western Russia and Ukraine against expansion of Vatican and the union (1988), Kyiv: 288 p. (ukr).

Universals (Acts) of Bohdan Khmelnytsky. 1647-1657 (1998) / National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of history of

Ukraine; compiled by I. Krypiiakovych, I. Butych; editor V. Samolii [et al.], Alternatives, Kyiv, 383 p. + Addendum (ukr).

South-East Russia Archive, issued by the temporary commission for investigating ancient acts, made up at Kyiv, Podilia and Volyn Governor-General. Part 1: Volume 6: Acts on ecclesiastical and religious relations in South-East Russia (1322-1648) (1883), G. T. Korchak-Novytskyi printing-house, Kyiv, 938 p. (rus).

Teplova, V.A. (comp.) and Zueva Z.I. (comp.) 1997. The Union in documents. "Rays of Sofia", Minsk, 520 p. (rus).

Blinova, T.B. 2002. Jesuits in Belarus. Jesuit's role in the organization of education and enlightenment, Grodno, 108 p. (rus).

Levitskiy, O.I. (W. Y. P.) Jesuit Martyr: historical narration, Winnipeg, 69 p. (ukr).

Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv, fond 140, oyps 1, sprava 12, ark. 4 (ukr).

Papazova Angela,

Mariupol State University (Ukraine),

e-mail i-anzela@rambler.ru, ORCID 0000-0002-1384-8604

REPORT AND RECORD SOURCES ON THE ACTIVITY HISTORY OF THE JESUIT ORDER IN EASTERN-SLAVIC REGION IN THE LAST THIRD OF THE 16th - THE FIRST HALF OF THE 17th CENTURY

The article considers the informative value of report and record sources on the activity history of the Jesuit order in Eastern-Slavic region in the last third of the 16th-the first half of the 17th century. It is determined that the aforementioned sources appear to be quite unbiased and carries informative value. They shed light on the relations Jesuits had with officials, states and certain individuals.

The documents make it possible to comprehend the religious politics of kings in the region as well as to become aware of financial support and privileges of Jesuits. In certain manner, they facilitate comprehension of the ways the Society of Jesus influenced the kings of the Polish-Lithuanian Commonwealth.

The records on the order received from Tsardom of Moscow government provide insight only into particular activities held within the state and epoch of interest. Though they serve as significant sources for establishment of a comprehensive vision on activities of the order in Moscow and throughout Eastern-Slavic region.

Records of government entities and authorities as well as those of public officials provide for more than few facts on the order as well. These documents in certain way unveil details on how the Jesuits influenced public officials, achieved their goals. They also bring to light the property of the Society of Jesus.

It is necessary to highlight the documents of the Zaporizhian Host, Acts of Bohdan Khmelnytsky in particular. These documents play a significant role in understanding of religious politics of the Zaporizhian Host concerning the Catholic Church, the Jesuit Order as well as consequences of this politics the order had to face.

Record documents, judicial sources as well as those of economic and financial purpose make up a separate group. They comprise complaints filed against the Jesuits, members of Orthodox Church, for one, wills, deposits, foundations and gifts presented to the Order on the part of clergy, landowners and kings.

Complaints against the Jesuits and their alumni were primarily filed by the orthodox population. Numerous documents provide an opportunity to research stance of Jesuit educational establishments and the methods of the Society of Jesus. It is possible to unravel relations the Jesuits had with the local population. The majority of records of property and financial nature are represented by various endowments. These documents both display the amount and kinds of property of the Jesuits in the region as well as cover financial support acquisition methods of houses of the Order.

Hence, report and record sources make it possible to analyze ways the Jesuits resorted to for achieving their goals though other people. They highlight means of financial support of houses of the Society of Jesus as well as missionary work actions. Owing to these sources, we have an opportunity to study up on ways and methods of dissemination of the Jesuits in the region as well as on how they managed to influence the society. The records provide information on results of execution of orders concerning the Order issued by the governments and authorities. The aforementioned documents also contain numerous details of significant events in the history of the Society of Jesus in the region.

Key words: *Society of Jesus; East Slavic region; report and record sources.*

© Папазова Анжела

Надійшла до редакції: 04.10.2018

Прийнята до друку: 17.12.2018